

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа - Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗВР _____

/Ховалыг К.С./

УТВЕРЖДЕНО

Директор _____

/Бичекей А.А./

Приказ № 1/3

от «30» августа 2025г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
курса внеурочной деятельности
«Улусчу ужурлар»
для обучающихся 6-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Карди К.Б

6-ты класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртеминиң ажылчын программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистин республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдернин кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролло кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылап ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнун «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С.Б.Байыр-оол, С.К.Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С. Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужуларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын база кижиниң бодун канчаар алдынарының дугайында школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: кум-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа өске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннун бодунун төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программага кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаяанының дугайында, төлептиг болурунун дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларныботтарының кылып турар үүлгедилеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илередип билеринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эрежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагы-сеткилиниң арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдынган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга- дуржулгазынга даянган.

6-ты класска өөредир темаларның бөлүктээшкени:
«Кижин – бойдустуң дээди чаялгазы».

1. Кижини чаяаны

2. Кижиги угааны
 3. Кижининг октаргайы база сагыш культууразы.
 4. Сагыш эргилдези, маны, аптааразы.
 5. Назын эргилдези.
 6. Кижининг хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду.
 7. Арага дугайы.
 8. Ниити ужуурлар (этикет).
 9. Кижининг шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.
- «Улусчу ужуур-чаңчылдар» кичээлдерининг **өөредиглиг сорулгалары** :
- уругларга бодунун төрөөн чонунун шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылдын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредиди;
 - езулуг тыва кижининг овур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустун аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредиди;
 - тыва улустун чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;
 - бодунун төрөөн черининг (кожуунунун) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредиди;
 - тыва улустун уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидерининг айтырыгларын канчаар шийтирлеп чораанынын дугайында билигни бээри;
 - кижининг чаяаттынып кээри база аңаа кандыг түңнел турар ужуру деп чүүлдүң дугайында билигни бээри;
 - кижининг бодун алдынарынын дугайында айтырыг чүгө кол болурунун дугайында эге билиглерни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- Уругларны чоннун ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурулуг, кижизиг болурунга кижизидер;
- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;
- долгандыр турар чонунга база бойдуска хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагыр ужурулуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;
- ава, ача кижининг хүлээлгелерин медреселерин-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезининг айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;
- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижиги мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөренкичилер

- «КИЖИ» деп сөстүң хөй талалыгутказын,
- тыва улусчу чаңчылдарны, езулаалдарны (ооң иштинде кижининг канчаар алдынарынын дугайында), ужуурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,
- чоннун чаңчылчаан ажыл-ижин,

- өг- бүлде кезигүүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,
- өг- бүлө бүрүзүнүн сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген турар ужурлуг.

Программанын тургузуу:

«*Кижини – бойдустануң дээди чаялгазы*».

1. Кижини чаяны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадырының кичээли;
2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылгазының кичээли;
3. Назын эргилдези – 2 шак, ооң иштинде 1 хыналда ажыл кичээли;
4. Кижиниң хаязы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду – 7 шак, ооң иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;
5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;
6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;
7. Ниити хыналда ажыл – 1 шак;
8. Түңнел-катаптаашкын. – 1 шак;
9. Чырык күзел – 1 шак, ооң иштинде 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли;
10. Түңнел кичээл. – 1 шак, ооң иштинден 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли.

Кижини чаяны-биле холбашкан ужурларны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билер, культурулуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долузу-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөредир.

6-гы класска “Улусчу ужурлар” эртеминге «*Кижини – бойдустануң дээди чаялгазы*» деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери:

Төлөптиг кижини кандыг болурул? Кижини чаяны. “Кижини” деп атка канчаар төлөптиг болурул? Улуг уйгу уржуктары. Кижини угааны. Мага-бот дадыктыларының аргалары.

Кижиниң октаргайы. Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында. Сагыш эргилдези. “Канчаар сен?” Сагыш маны. Сагыш аптаразы. Угаан-сагыш ажылы. Күш-ажыл болгаш сагыш. “Шилип алган мергежилим”

Назын эргилдези. “Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле”

Кижиниң хаязы. Кижиниң хей-аьды. Кижиниң сүлдези. Кижиниң сузу. Куьт дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандыраары” Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иениң каргыжы” Ниити ужурлар (этикет).

Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

Календарь-тематиктиг план.
«Кижини – бойдустан дээди чаялгазы.»

№	Темазы	Үези/шагы	Кичээлдин хевир	Кичээлге ажилдың хевирлери	Кичээлден уругларның билген турар билишкенини болгаш эге билгилери	Онаалга	Кичээлдин эртер хуну	
							план суугаар	херек кырында эрткен үези
1.	Кирилде кичээл. Төлөпиг кижини кандыг болурул?	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң бодунун үүлгедиглерин харыылаары база төлөпиг кижини дугайында бодалдар солчур.	Төлөпиг деп санадып чоруур кижилерниң данзыын тургузар.		
2.	Кижини чайаны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижини чайаны деп чуну ынча деп турарыл база кижиниң үш дою деп чүл? билген турар.	Үш дойнун бирээзиниң-не чуруун чуруур (А4)		
3.	ЧСК «Кижини» деп атка канчаар төлөпиг болурул?	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Чога адыкчы ажил	Чогаадыкчы ажилдың дузазы-биле кижини деп атка төлөпиг болурунун дугайында бодалын илередип билгилери.	Төлөпиг кижини деп кижиниң эки талаларын санап бижиир.		
4.	Улуг уйгу уржуктары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Чүге улуг уйгуну амыдыралдың эң коргунчуг, эң күштүг азаларының бирээзи деп санап турарын база улуг уйгу багай деп чүүлду билген турар ужурулг.	Хүн чурумун бижип эккээр.		
5.	Кижини угааны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шын угаадыг, тура-сорук деп чүүлдерниң аразында харылзаазын база амыдыралда утказын билген турар.	Тура-соруктуг, чүткүлдүг кижини деп кандыг кижини ынча дээрил тодарадып бижиир.		
6.	Мага-бот дадыктырарының аргалары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Мага-бот дадыктырары чүге херегил база кандыг аргаларны ажыглап болурул? деп чүүлдерни билген турар	Ада-иезинден дадыгарының аргаларын айтырып экээр.		

7.	Кижинин октаргайы.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Иштикти октаргай деп чүүл база ооң байдалы мөзү-бүдүштөн канчаар хамааржып болурул түннээр-дугайында	Иштики делегей деп чүүл тодарадынын тывар. (интернеттен)	
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш культуразы, ак сагыш, кара сагыш дээн ышкаш терминнерни база оларныаразында харылзааларны билген турар ужурулуг.	Ак болгаш кара сагышты удурланыкчылар кылдыр чуруур (А4).	
9.	Сагыш эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Эргилде, кижинин сагыжының эргилдези, йөрээл, кара сагыштың хоразы дээн билишкиннерни билген турар.	Башкының бижиткен чүүлүн номчул, катаптаар.	
10.	ЧСК «Канчаар сен?»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Бот ажыл. Чогаадыкчы ажыл. Практиктиг ажыл	ТЕСТ хыналда	Эжинге бир бодалга-байдал чогаадыр.	
11.	Сагыш маңы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш маңы, үндүрүк-киририк сагыш, өннүг дүштер көөрү деп билишкиннерниң аразында харылзааны тодаргайлап билген турар ужурулуг.	Өртемчейде үш дүрген. Тывар.	
12.	Сагыш аптаразы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш аптаразы, сагынгыр кижини, «угааны дыдык таар дег» деп билишкиннерни билген турар.	Айтырыгларга харыылаар. Ар.102.	
13.	Угаан-сагыш ажылы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң бодунун сагыжын хынаары, анализ, деннелге, классификация,	Айтырыг 6 ар.105.	

14.	ЧСК Бот ажыл. Сагыш хынаары.	1	Чугаа сайырадылганын кичээли	Бот ажыл. Хыналда ажыл.	систематизация, чогаадыкчы сагыш Бот ажыл ТЕСТ	Солун бодалга чогаадыр.	12.12.	
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Беседа. Башкынын тайылбыры.	Ажылды сагыш-биле кылыры, бодунга тааржыр чүүлдү шилип алыры, эчис-сорулга, кижинин хуу салымы, проблема, кара дер беп билишкиннерни билген турар ужурлуг.	Күш-ажыл биле сагыштын аразында харылзааны тодарадып бижиир.	.	
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежилим»	1	Чугаа сайырадылганын кичээли	Чогаадыкчы ажыл.	Бот чогаадыкчы ажыл. Бот хыналда «Чүнү канчаар сен?»	Мергежилдерге альбом кылыр.	.	
17.	Назын эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Беседа. Башкынын тайылбыры.	Назын эргилдези, назын моондаа, иштики октаргай деп билишкиннер-биле таныжар.	Он ийи чылды үлежип алгаш чуруур.		
18.	Хыналда тест «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1	Билиглерин хынаарынын кичээли	Хыналда, чогаадыкчы ажыл.	ХЫНАЛДА ТЕСТ	Бодун шыдамык кылдыр чаңчыктырарда чүнү канчаарыл? Тодаргай харыы тывар.		
19.	Кижиниң хаязы	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Беседа. Башкынын тайылбыры.	Төрөл бөлүк улустун хаязы, ооң шынар талазы-биле аңгылыгы деп билишкиннерни билген турар.	Айтырыг ар. 118	.	
20.	Кижиниң хей-аьды	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Беседа. Башкынын тайылбыры.	Хей-аьг, бедик хей-аьг, хей- аьдын аскымнатпас дэн билишкиннер.	Айтырыглар ар. 121		
21.	Кижиниң сүлдези	1	Чаа чүүл тайылбырынын	Беседа. Башкынын	Сүлде деп чүл, бедик болгаш чавыс сүлде дугайында	Айтырыглар ар 123	.	

			кичээли	тайылбыры.	буддизмнің өөрединге даянып билген турар.		
22.	Кижиниң сузу	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Чогаадыкчы ажыл.	Сус деп чүл, кижиниң сузу канчаар бастынарыл?	Айтырыглар ар.129.	.
23.	Бот ажыл	1		БОТ АЖЫЛ		Бурузун миннирде кандыг сөстөр ажыглаза чогумчалыг болурул? Делгеренгей кылдыр харыйлаар.	
24.	Куът дугайында улусчу бодалдар	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Куът деп чүл, кижиниң куъду олай берип болур, кижиниң хөлөгезин чүге базып болбазыл, куът чүге эезинден десе бээрив болурул?	Айтырыглар ар. 135.	.
25.	ЧСК «Буян чандыраары»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Чогаадыкчы ажыл.	Ажык чугаа: буян кылыры, буян чандыраары, кижиниң човаа (ооң иштинде ие кижиниң човаа) деп билишкннерниң утказын тайылбырлап билген турар ужурулуг.	Онаалга ар. 137.	
26.	Арага дугайы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Арага деп чүл, ону чүү чүведен кылырыл, арага ижериниң культуразы, араганы хемчээл чок ижер болза, кандыг уржуктарга, моондактарга чедирип болурул?	Арагага удур плакат чурук чуруур. (А3)	
27.	ЧСК Ч. Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Сөзү глел-биле ажыл.	Шүлүктүн утказын сайгарып, ие кижиге төлү кижиниң частыры кайы-хире берге боорул? дээн чижектиг	Шүлүктүн утказын бижимел-биле сайгарар.	

ЧСК Чогаадыг «Улусчу ужурлар» деп эртемден чүнү билип алган мен?»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Уругларның бодалдар солчуушкуну. Чогаадыкчы ажыл.	бооп болурул ырнын сөзүглелинге даянып сайгарган турар. Чогаадыкчы ажыл.	сеткилинге хамаарыштыр кыйгырыг чогаадыр. Чайгы онаалгалар.				

“Улусчу ужурлар” эртеминин «Кижини – бойдустан дээди чаялгазы.» деп эгени өөренип дооскан 6-гы класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөрөнгөн болгаш оларны билген турар:

- кижинин чаянынга хамаарышкан бодалдарны;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билир болгаш ону сагып чоруур;
- иштики делегейин делгемчидип шыдаар;
- сагыш сеткилин арыглап билир;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунуң удурланышкак уткалыг бодалдарын делгеретпей илередип шыдаар.;
- ниити ужурлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелерниң чагыын билир.

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.е. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программасы. Кызыл, 2002.
3. Барган О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эрзи. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улустун бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
13. «Еще лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
17. Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чанчылдар 5-9 класстарга өөредилге программасы.Кызыл,2003
18. Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
22. Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдези. Кызыл, 1984
19. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбилъ М.О, Сиянбилъ А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
25. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
26. Тыва улустун алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
27. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чанчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..